

Manuilivka branch of Katerynoslav «Prosvita» in the Ukrainian national and cultural life of the Dnieper region

UDC: 94+908] (477) (477.63) «19»

DOI: <https://doi.org/10.15421/172453>**Svitlenko Serhii**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>, svitlenko@gmail.com*Shevchenko Scientific Society, Dniprovsky branch (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The purpose of the study is the historical reproduction of the activities of the Manuilivka branch of Katerynoslav «Prosvita» as a factor in the civil self-organization of the Ukrainian intelligentsia, the peasantry and the workers and the progress of Ukrainian national consciousness in the Dnieper region in the first decades of the 20th century.

The results of the article are the identification of the phenomenon of Manuilivska «Prosvita» as a dynamic public center in the field of national and cultural life of the Ukrainian intelligentsia, peasantry and workers of Dnieper; in identifying the peculiarities of the activities of enlightened people; coverage of the ideological evolution of «Prosvita» activists as a manifestation of significant changes in the national consciousness of Ukrainians.

Conclusions. The Manuilivka branch of Katerynoslav «Prosvita» became a powerful center of Ukrainian national and cultural life in the Dnieper region. It was created in 1907–1908 on the initiative of peasants and workers, the Manuilivka branch operated within the literary-library, publishing, and literary-artistic sections. The national and cultural activities of enlightened people contributed to the popularization of the Ukrainian language, literature, history, art, and the preservation of the historical and national memory of Ukrainians. «Prosvita» from Manuilivka brought up a constellation of figures who combined Ukrainian national culture with political and state activities. The imperial regime was hostile to conscious Ukrainianism, and at the beginning of 1916 banned the Katerynoslav Prosvita and its Manuilivka branch. In March 1917, at the beginning of the Ukrainian revolution, the enlightenment movement resumed. The intellectuals of Manuilivka took an active part in the state-political and national-cultural life during the national liberation struggles of 1917–1921. The Communist-Soviet regime outlawed Manuilivska «Prosvita». The activities of Manuilivska «Prosvita» are a good example of public self-organization, the growth of Ukrainian national consciousness among the intelligentsia, peasantry and workers of the Dnieper region.

Keywords: enlightenment center, national culture, socio-political and state activity, national consciousness, conscious Ukrainianness

Мануйлівська філія Катеринославської «Просвіти» в українському національно-культурному житті Придніпров'я

Світленко Сергій*Наукове товариство імені Шевченка, Дніпровський осередок (Дніпро, Україна)*

Анотація

Мета дослідження полягає в історичному відтворенні діяльності Мануйлівської філії Катеринославської «Просвіти» як чинника громадянської самоорганізації української інтелігенції, селянства і робітництва й поступу української національної свідомості на Придніпров'ї в перші десятиліття ХХ ст.

Результати статті полягають у виявленні феномену Мануйлівської «Просвіти» як динамічного громадського осередку в галузі національно-культурного життя української інтелігенції, селянства і робітництва на Придніпров'ї; у виявленні особливостей діяльності просвітян; висвітленні ідейної еволюції діячів «Просвіти» як прояву суттєвих змін у національній свідомості українства.

Висновки. Мануйлівська філія Катеринославської «Просвіти» стала потужним осередком українського національно-культурного життя на Придніпров'ї. Створена в 1907 – 1908 рр. за ініціативою селян і робітників, Мануйлівська філія діяла в межах літературно-бібліотечної, видавничої й літературно-артистичної секцій. Національно-культурна діяльність просвітян сприяла популяризації української мови, літератури, історії, мистецтва, збереженню історичної й національної пам'яті українства. Мануйлівська «Просвіта» виховала плеяду діячів, які поєднували українське національне культурництво з політичною і державною діяльністю. Імперський режим вороже ставився до свідомого українства, а на початку 1916 р. заборонив Катеринославську «Просвіту» та її Мануйлівську філію. В березні 1917 р., на початку Української революції, просвітянський рух відновився. Мануйлівські просвітяни брали активну участь у державно-політичному і національно-культурному житті часів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Комуно-радянський режим поставив Мануйлівську «Просвіту» поза законом. Діяльність Мануйлівської «Просвіти» є гарним прикладом громадської самоорганізації, зростання української національної свідомості серед інтелігенції, селянства і робітництва Придніпров'я.

Ключові слова: просвітянський осередок, національне культурництво, суспільно-політична і державна діяльність, національна свідомість, свідоме українство

Стаття надійшла / Article arrived: 15.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2024

Вступ.

Дослідження механізмів формування і становлення української національної свідомості й ідентичності є актуальним завданням історичної науки за умов розгортання процесів дерусифікації та деколонізації на сучасному етапі. В цьому контексті заслуговує на увагу сюжет про поступ українського національно-культурного життя на Придніпров'ї, зокрема в контексті історії просвітянського руху в перші десятиліття XX ст. Це дає можливість показати процес розвитку самоорганізації української громади в період панування російського імперського режиму і за часів Української революції 1917–1921 рр., а також вказати на драматичну долю діячів української «Просвіти» в історичний час утвердження комуністичної диктатури.

Мета дослідження полягає в історичному відтворенні діяльності Мануйлівської філії Катеринославської «Просвіти» як чинника громадянської самоорганізації української інтелігенції, селянства і робітництва й поступу української національної свідомості на Придніпров'ї в перші десятиліття XX ст.

Методами розвідки є еволюційно-історичний, історико-системний та історико-типологічний

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Минувшина Катеринославської «Просвіти» та її філій вже розглядалися в українській історіографії. Найважливіші факти про утворення просвітянських осередків на Придніпров'ї, форми і методи їх діяльності знайшли висвітлення в колективних монографіях останнього часу. Це, зокрема такі видання, як «Етнонаціональний світ Придніпров'я. Ч. 2: Етнонаціональні спільноти часів інкорпорації та модернізації: колект. моногр.» (Світленко, Венгер, Лазебник, Мирончук, & Шляхов, 2019, с. 125-138) та «Етнонаціональний світ Придніпров'я: колект. моногр. Ч. 3: Етнонаціональні процеси новітнього часу (1914–1939)» (Світленко та ін., 2022, с. 42-50, с. 59-62), підготовлені за науковою редакцією С. Світленка.

Безперечно, варто згадати і довідково-бібліографічне видання М. Чабана «Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біобібліограф. словник», яке містить близько 670 імен просвітян і сприяє розгляду зазначеної проблематики в персоналістичному вимірі (Чабан, 2002). Звичайно, вказані праці не обійшли увагою і найактивнішу філію Катеринославської «Просвіти» – Мануйлівську. Однак такий національно-культурний осередок українства на Придніпров'ї заслуговує на окреме системне вивчення, яке дозволить не тільки глибше усвідомити його різноманітну діяльність у справі популяризації української національної культури, а й осягнути процес формування українського громадянського суспільства, національного самоусвідомлення українських селян і робітників за історичних умов

бездержавності й національно-визвольних змагань після краху російського імперського режиму.

Результати дослідження.

З усіх філій Катеринославської «Просвіти» найактивнішу діяльність здійснювала Мануйлівська. Думка про заснування просвітянського осередку виникла в 1907 р. в гуртку робітників та селян, мешканців села Мануйлівка Новомосковського повіту. Незабаром ініціатори підготували клопотання до Катеринославської «Просвіти» з метою здобути дозвіл від влади на відкриття Мануйлівської філії. 22 травня 1907 р. в селянській хатинці за участю 30-ти місцевих робітників та селян пройшли організаційні збори, обрано Раду товариства, яку очолив Дем'ян Чепура, робітник з вагонних майстерень. Однак невдовзі, через недостатню організованість, Раду довелося переобрати вдруге. Тоді її головою став дуже енергійний селянин, ентузіаст просвітянської справи Ф. Сторубель. Вже сам факт заснування просвітянської філії на селі засвідчив, що в селянському середовищі відчувалася потреба в просвіті рідною мовою (Митрус, 19116, с. 68; Світленко та ін., 2022, с. 128).

Офіційне утворення Мануйлівської філії «Катеринославського літературно-артистичного Українського товариства «Просвіта»» датується 18 березня 1908 р. Головною метою осередку була побудова власного помешкання. 1 лютого 1909 р. Мануйлівська громада ухвалила приговор про виділення землі під просвітянський будинок. Тоді почесний член Мануйлівської і член Катеринославської «Просвіти» інженер І. Труба розробив план будинка в українському стилі, який 23 серпня 1909 р. ухвалили загальні збори філії.

30 серпня 1909 р. мануйлівські просвітяни освятили місце і заклали будинок. Відтоді розпочався збір пожертвувальних на будівництво. Рада Товариства розіслала до 20-ти листів у різні інституції та особам з проханням допомогти позикою або пожертвуваннями. Відгукнулися і надали помітні кошти В. Хрінников, А. Куліченко і Київський Український клуб. Надходили й дрібні пожертвування здебільшого від незаможної місцевої інтелігенції та свідомих робітників, які додали понад 500 руб. Допомогли й деякі заможні євреї, які надали позики 100 руб по 9 %. Хоча згодом мануйлівські просвітяни склали капітал у 6 000 руб, фінансова ситуація з будівництвом була напружена. Коли забракло зібраних коштів, деякі просвітяни заклали свої садиби і зібрали ще 2 000 руб. Будували здебільшого власноруч по неділях. Автор проєкту І. Труба особисто доглядав за роботою.

Коштів хронічно бракувало. Незначні надходження давали членські внески (кілька десятків руб) та прибутки від вистав та лекцій (понад два десятки руб). Найбільше допомагали позички, які за 1909–1910 рр. дійшли до 2 000 крб. Давали їх окремі члени і два–три дрібні кредитори. Позичити великі суми грошей не наважувалися, бо давалися взнаки

утиски влади щодо українських справ. Будівництво завершили з боргом 2 000 руб під відповідальність окремих осіб (Митрус, 1911б, с. 67-68; Дорошенко, 2007, с. 147-148; Звідомлення..., 1911, с. 198-199).

Подолати всі труднощі дозволило лише те, що мануйлівські просвітяни належали до ентузіастів своєї справи. Тон задавав голова просвітянської філії Ф. Сторубель – «здоровий козарлюга, енергійний, завзятий», – як згадував Д. Дорошенко. Рада Мануйлівської «Просвіти» у складі голови Ф. Сторубля, товариша голови Т. Митруса, секретаря Т. Татарина, скарбника Г. Корнієнка, членів правління В. Геруса, Ф. Корнієнка та Т. Матвієнка змогла організувати просвітян на працю, а віра у свою справу, свідомість та енергія допомогли подолати всі перешкоди (Дорошенко, 2007, с.148; Т. М., 1910, с. 3). Громадська активність мануйлівців привернула увагу катеринославських жандармів і в січні 1910 р. в розпорядженні політичної поліції з'явився список дійсних членів Мануйлівської філії, який налічував 57 осіб (Центральний державний історичний архів України у м. Києві, 1910, Ф. 313, оп. 2, спр. 2466, арк. 26-26 зв.).

У 1910 р. до Ради філії увійшли активні діячі: І. Гавриленко, який згодом став скарбником, а також А. Калистий та Д. Різоль. Тоді ж обрали і членів Ревізійної комісії: В. Богуславського, Т. Матвієнка та М. Томільченка. У 1910 р. Рада Мануйлівської «Просвіти» провела 10 засідань. Найбільше зусиль концентрувалося у справі завершення будівництва власного будинку. Всього на 1 січня 1911 р. в Мануйлівській «Просвіті» нараховувалося два почесних, один довічний, 41 дійсний, а разом 44 члени (Т. М., 1910, с. 3; Звідомлення..., 1911, с. 198-199).

Енергійні зусилля мануйлівських просвітян дозволили вже у жовтні 1910 р. закінчити власний будинок настільки, щовньому можна було розпочинати роботу. Рада Катеринославської «Просвіти» суттєво допомогла з майном, надавши стільці, шафи для книжок, бібліотеку, декорації, реквізит, репертуар, посуд для буфета тощо (Звідомлення..., 1911, с. 200).

Розташовувався будинок на шосейному шляху між с. Мануйлівка і посадом Нижньо-Дніпровським, на місці нинішнього Слобожанського просп., напроти Індустріальної районної у місті Дніпрі ради. Урочище відкриття будівлі відбулося 5 грудня 1910 р. Будинок мав театральну залу зі сценою на 300 глядачів, приміщення для бібліотеки, кооперативної крамниці і ще пару кімнат (Дорошенко, 2007, с. 147-148; Митрус, 1911б, с. 68-69; Світленко та ін., 2022, с.128-129).

Вже зранку 5 грудня 1910 р. в будинку Мануйлівської «Просвіти» панувала святкова атмосфера. Повсюдно панувала українська мова, на столі в читальні лежали українські газети та книжки, в тому числі й ті, що надійшли з Києва. О 12-й годині

дня місцевий пан-отець розпочав молебень у повному приміщенні, а потім виголосив чулу промову, побажав товариству корисної праці в ім'я рідного краю і вказав, що на руїнах старого Запорозжя виросла нова фортеця правдивого слова і науки. Натхненно співав хор з місцевих селян та робітників. З вітальним словом до мануйлівських просвітян звернувся голова Катеринославської «Просвіти» Василь Біднов, який зазначив, що «сьогодні день торжества української народної ідеї, яка глибоко пускає в землю свої корінці...» (Т. Т., 1911, с. 70-71).

На свято надійшли численні вітання від різних інституцій, установ і окремих осіб. Їх перелік свідчить, що Мануйлівська філія «Просвіти» вже тоді була добре відома далеко за межами Придніпров'я. Зокрема, просвітянський осередок отримав поздоровлення від українських часописів: газет «Рада» та «Рідний Край», редакції газети «Дніпрові Хвилі», педагогічного журналу «Світло». Вітання і подарунки надіслали: український письменник Панас Мирний з Полтави, який презентував тритомник своїх праць; Олена Пчілка з Києва, яка подарувала книжки видання «Рідного Краю» і 50 руб. М. Лисенко направив просвітянам збірки українських пісень з власноручним підписом. Вітання доправили від Київського Українського клубу, Кам'янець-Подільської і Львівської «Просвіт» тощо. Привітання, вітальні листи надійшли також від низки українських громадських і культурних діячів, зокрема від С. Єфремова з Києва, А. Кащенко з Санкт-Петербурга, С. Липківського з Маріуполя, К. Паньківського зі Львова, Д. Пісочинця з Харкова, а також від Г. Дмитрієвої. Відгукнулись привітаннями й студентські осередки Варшави, Києва, Санкт-Петербурга (Т. Т., 1911, с. 71-75).

О 2-й годині дня в будинку Мануйлівської «Просвіти» розпочався концерт. Йому передувало розлоге вступне слово просвітянина М. Ємця, який повідомив про історію просвітянського руху, його значення і завдання. Далі до уваги присутніх були запропоновані співи і декламації. Велике враження й бурю оплесків дістала Н. Дорошенко, яка декламувала «Б'ють пороги» Т. Шевченка, «Таїни ночі» О. Олесея, «До молоді» М. Старицького. Великий успіх мали також декламації М. Ємця та М. Кузьменка. У програмі були також оригінальний оркестр (дві скрипки, бас і три сопілки з бубном) і хорові співи. Концерт справив гарне враження. Наступного дня демонструвалася вистава «Мартин Боруля» Івана Карпенка-Карого (Т. Т., 1911, с. 76-78).

У передріздвяні й різдвяні дні тривав театральний сезон. У новому будинку «Просвіти» поставили п'єси: «Зимовий вечір» М. Старицької і «Безталанна» І. Карпенка-Карого. У виставах взяла участь українська артистка з Києва Н. Дорошенко (з Мануйлівської «Просвіти», 1910, с. 62-63). Затим у «Просвіті» поставили ще дві вистави: «Сто тисяч»

І. Карпенка-Карого і «Наймичка» Т. Шевченка. У другому спектаклі головну роль грала Н. Дорошенко. 2 січня 1911 р. відбулася ялинка, на яку прийшли не тільки діти з Мануйлівки, а приїхали з інших сіл (Т. Т., 1911, с. 79).

У 1909–1910 рр. у межах філії працювала літературно-бібліотечна секція, яка розповсюджувала книжки та часописи, проводила лекції, вистави і концерти та інші заходи в бібліотеці-читальні. Один з лекційних заходів пройшов у 1910 р. за участю відомого історика професора Д. Яворницького, який прочитав лекцію з внутрішнього устрою на Запорозжі в Нижньодніпровських залізничних майстернях, коли члени Мануйлівської «Просвіти» урядили там вечірку. Ще одну вечірку мануйлівських просвітян у тому ж місці супроводжувала лекція Д. Дорошенка про життя і діяльність Т. Шевченка та Б. Грінченка (Загальні збори, 1911, с. 282).

Як ішлося на загальних зборах Катеринославської «Просвіти», що пройшли 26 вересня 1911 р., у 1910 р. діяльність Мануйлівської філії виявлялася виключно в драматичних виставах, які до грудня відбувалися в помешканні залізничних майстерень, а затим у власному будинку мануйлівських просвітян. Прикметно, що в 1910 р. філія мала 2 593 крб 32 коп прибутку і 2 561 крб 11 коп витрат (Загальні збори Катеринославської «Просвіти», 1911, с. 283). Втім, як видно із «Звідомлення Мануйлівської «Просвіти» за 1910 рік, читане на загальних зборах 24 квітня 1911 р.», діяльність філії в 1910 р. не обмежувалася драматичними виставами. Так, у помешканні їдальні Нижньодніпровських майстерень було упорядковано дві лекції: 31 січня 1910 р. – «Рідна мова, як спосіб початкової освіти» С. Липківського та 7 лютого 1910 р. – «Життя в морі» Б. Павловського. В їдальні Нижньодніпровських майстерень мануйлівські просвітяни організували «Шевченкове свято». Прибуток із заходу в сумі 54 крб надіслано на пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві (Татарин, 1911, с. 199).

У 1911 р. мануйлівські просвітяни організували роботу літературно-бібліотечної і драматичної секцій, а також видавничої комісії. Літературно-бібліотечна секція дбала про просвітянську бібліотеку, про влаштування лекцій та читань, про розповсюдження українських книжок і журналів (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, с. 107).

Літературно-бібліотечна секція упорядковувала народні читання. 2 лютого 1911 р. М. Ємець прочитав оповідання Б. Грінченка «Хата». Читання супроводжувалося малюнками чарівного ліхтаря. На читання зібралось більше 100 осіб. Діти на захід пропускалися безкоштовно. Музично-драматична секція влаштовувала драматичні вистави. 5 лютого 1911 р. було поставлено «Безталанну» Івана Карпенка-Карого, на 18 лютого призначено виставу «Зимового вечора». Мануйлівські просвітяни заклали мішаний

хор, в який увійшло понад 30 осіб. Керівником хору став С. Клименко – учитель співів залізничної школи (Життя «Просвіт», 1911, с. 123–124).

Мануйлівські просвітяни проводили різні меморіальні заходи на пошану українського поетичного генія Т. Шевченка. 26 лютого 1911 р. в місцевій церкві відслужили панахиду по Кобзареві. Під час панахиди співало два хори: просвітянський С. Клименко і церковний під орудою П. Погрібниченка. Після панахиди о. Василь запропонував охочим скласти пожертви на пам'ятник Т. Г. Шевченку і сам поклав на підписний лист 3 крб. Інші учасники панахиди пожертвували ще 20 крб 40 коп. Тут же роздавали листки біографії українського поета видавництва «Час» і портрети Т. Шевченка. Наступного дня в Мануйлівській «Просвіті» відбулися читання «Про Т. Шевченка». Тоді ж мав відбутися реферат про Т. Шевченка, який підготував просвітянин Т. Татарин, але поліцеймейстер не дозволив. Привселюдне святкування відклали (С. Мануйлівка, 1911, с. 3; В Мануйлівці, 1911, с. 3).

Активно поповнювала свій фонд бібліотека мануйлівських просвітян. За даними голови Літературно-бібліотечної секції Т. Митруса, від початку заснування до 1 травня 1911 р. книгозбірня отримала цілу низку подарованих цінних книжок. Це, зокрема, були твори Д. Дорошенка, М. Кузьменка, Я. Новицького, С. Русової, О. Сластьона, Т. Сулими-Бичихіної, Д. Яворницького та ін. О. Сластьон подарував бібліотеці й велике погруддя Т. Г. Шевченка (Митрус, 1911а, с. 239).

Драматична секція уряджала вистави у власному помешканні й по інших місцях. Вистави мали гарний успіх у публіки. Майже у кожному видовищі брала активну участь дійсна членкиня «Просвіти» Н. Дорошенко. (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107).

22 січня 1911 р. в новому будинку місцевих просвітян поставили першу власну виставу за п'єсою Івана Карпенка-Карого «Розумний і дурень». Затим репертуар розширився за рахунок відомого п'єсця цього ж драматурга. «Наймичка», «Безталанна» та інші були поставлені впродовж 1911–1913 рр. (Світленко, Венгер, Лазебник, Мирончук, & Шляхов, 2019, с. 129). Відбувалися ще й вистави і концерти, присвячені письменникам або певним подіям з життя самого товариства. Так, роковини смерті Б. Грінченка вшанували виставою п'єси «Нахмарило». Перед початком Д. Дорошенко прочитав реферат про автора. Того ж дня у церкві провели панахиду по небіжчику (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107).

У 1911 р. активну діяльність розгорнула Мануйлівська філія до 50-х роковин смерті Т. Г. Шевченка. До пам'ятної дати в Мануйлівці готувався хор у складі більш ніж 30-ти осіб. У процесі підготовки до роковин до Мануйлівської «Просвіти» звернулось

правління бібліотеки службовців та робітників Нижньодніпровських майстерень з проханням спільного вшанування пам'яті Т. Шевченка. На гроші, які буде зібрано в ході святкування, ухвалили замовити великий фотографічний портрет Кобзаря, щоб вивісити його при бібліотеці, в їдальні майстерень (Життя «Просвіт», 1911, с. 124; Правління бібліотеки, 1911, с. 124).

26 лютого 1911 р., в мануйлівській церкві відправили панахиду в пам'ять українського поета, а перед її початком пан-отець виголосив промову. Після панахиди збиралися пожертви на пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві. 20 березня 1911 р. у будинку товариства відбувся вечір з нагоди 50-х роковин смерті Т. Шевченка із вступним словом і за участю власного хору Мануйлівської «Просвіти». На сцені зали стояв великий білий бюст Т. Шевченка, а стінах вивішені великі портрети М. Драгоманова і Б. Грінченка, малюнки з сюжетів української історії (Шевченкове свято, 1911, с. 178). Спільними силами філії «Просвіти» і Ради бібліотеки Нижньодніпровських майстерень улаштовано Шевченківське свято в їдальні цього підприємства і знову зі вступним словом на пошану українського поета (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107). Концерт у нагоди 50-річчя смерті Т. Г. Шевченка мануйлівські просвітяни організували 29 березня 1911 р. (Світленко, Венгер, Лазебник, Мирончук, & Шляхов, 2019, с. 129).

У 1911 р. Мануйлівська філія «Просвіти» відгукнулася на великі втрати, які понесло українське громадянство в цей період. З приводу смерті відомих українських діячів, таких як Ганна Барвінок, Григорій Шерстюк та Архип Тесленко, були направлені скорботні телеграми. У 100-літні роковини Маркіяна Шашкевича мануйлівські просвітяни направили телеграму на знак пошани до діяча «Руської Трійці» (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107). Тим самим Мануйлівська філія підтримувала контакти з українством різних регіонів.

Додатковим проявом підтримки української єдності став прийом у липні 1911 р. екскурсантів, народних учителів й учнів з Буковини під проводом управителя Української учительської семінарії в Чернівцях Василя Івасюка і професора тієї ж семінарії, українського мовознавця, культурного і громадського діяча Василя Сімовича. Буковинці були зустрінуті мануйлівцями тепло, із хлібом-сіллю (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107; Екскурсанти з Буковини, 1911, с. 237). В. Сімович мав значний досвід редакторської й видавничої діяльності, вчителював, опікувався просвітницькою працею задля підвищення освітнього рівня селян (Сімович, 2023). Цей досвід міг бути цікавим мануйлівцям, адже видавнича комісія філії мріяла про власне видавництво (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107).

Першого жовтня 1911 р. у відремонтованому будинку Мануйлівської «Просвіти» розпочався новий театральний сезон. Просвітяни поставили драму Івана Тогобочного (Щоголева) «Борці за мрії» за участю українського артиста О. Царенка. П'єса пройшла з успіхом у заповненому залі (Початок сезону в Мануйлівській «Просвіті», 1911, с. 284).

У роковини посвяти будинку «Просвіти» мануйлівці організували кобзарський концерт за участю відомих виконавців. До просвітян приїхали кобзарі Г. Кожушко, І. Кучеренко, С. Пасюга й П. Гащенко. Зі вступним словом про кобзарство України і поясненнями виступив Д. Дорошенко. Крім кобзарів, на концерті співав і хор «Просвіти» (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107).

З доповіді літературно-бібліотечної секції, в якій працювало 20 осіб, видно, що в 1911 р. вони впорядкували просвітянську бібліотеку-читальню, влаштовували лекції й читання, передплачували й розповсюджували часописи і книжки. На 1 січня 1912 р. в бібліотеці мануйлівських просвітян нараховувалося книжок, карток, малюнків, портретів на 819 крб 27 коп. До бібліотеки надійшло близько 200 томів подарованої російської літератури. В 1911 р. через секцію було передплачено 23 примірники газети «Рада», 17 прим. – «Засіва», 10 прим. – «Рідного Краю», 8 прим. – «Літературно-Наукового Вістника», 4 прим. – «Світла». Секція розповсюдила книжки на суму 432 крб 1 коп. На початку 1911 р. відбулася дитяча ялинка. Крім того, пройшли народні читання оповідань Б. Грінченка: Н. Дорошенко прочитала «Без хліба», а М. Ємець – «Хату». Для проведення народних читань придбали чарівний ліхтар. М. Павлов із Харкова подарував 16 малюнків. Тематика інших читань і лекцій мала українознавчу спрямованість. Були запропоновані біографія Т. Г. Шевченка за виданням «Оповідання про життя Кобзаря Ол. Кукулевського» (Київ, 1901), реферат Т. Краснопільського про Т. Шевченка, лекція Д. Яворницького з історії Запорозжя. Проте не все дозволялося. Заборона торкнулася лекцій Н. Дорошенко про Марка Вовчка та кріпаччину і М. Гладченка – про сільське господарство (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 108).

Загалом у 1911 р. Рада Мануйлівської «Просвіти» налагодила системну роботу, збиралася щотижнево на засідання. Рада філії діяла такому складі: Ф. Сторубель (голова), Т. Митрус (товариш голови), Д. Ризоль (скарбник), Т. Татарин (писар), члени: І. Гавриленко, А. Калистий, Ф. Корнієнко, К. Слюсаренко, В. Герус. Однак на початку року Ф. Корнієнко припинив роботу і його заступив М. Томільченко, а згодом замість нього став І. Чорний. Членами Ревізійної комісії працювали А. Вірковський, М. Ємець, І. Лазько. Членські внески сплачували 44 особи. Нових членів прибуло 12 (Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 107-108).

Ревізійна комісія Мануїлівської філії Катеринославської «Просвіти» розглянула діяльність Ради товариства і дійшла висновку про її дієвість з погляду на збудування власного будинку і загальні просвітянські справи (Томільченко, 1911, с. 219-220). Касове звітлення Ради Мануїлівської «Просвіти», яке підписали голова Товариства Ф. Сторубель і скарбник І. Гавриленко, засвідчує, що видатки за 1910 р. склали 2 561 крб 11 коп, а прибутки – 2 593 крб 32 коп. Філія мала і свої спеціальні фонди: фонд ім. Б. Д. Грінченка для заповищення українським письменникам (9 крб) і фонд для придбання погруддів українських письменників та громадських діячів 14 крб 95 коп. Загалом на 1 січня 1911 р. в скарбниці товариства знаходилося 56 крб 16 коп (Сторубель, 1911, с. 220).

Першого вересня 1911 р. при Мануїлівській «Просвіті» відкрито споживчу крамницю. Водночас у будинку «Просвіти» закінчено ремонт. Прибудовано ще одну кімнату біля сцени, викопано льох для крамниці, поставлено для неї комору. На кінець вересня в будинку «Просвіти» готували театральні вистави і вечірки (3 Мануїлівської «Просвіти», 1911, с. 260).

10 грудня 1911 р. Мануїлівська «Просвіта» відзначила свої роковини концертом. У ньому взяли участь кобзарі: І. Кучеренко, Г. Кожушко, П. Гащенко і С. Пасюга, а також власний хор товариства під орудою І. Низового. Перед концертом вступне слово про кобзарство в Україні сказав Д. І. Дорошенко. Концерт пройшов дуже гарно (Роковини Мануїлівської «Просвіти», 1912, с. 18). На різдвяних святах Мануїлівська «Просвіта» урядила українські вистави: 26 грудня 1911 р. – «Степовий гість» Б. Грінченка, а 27 грудня – «Крути, та не перекручуй» М. Старицького (Мануїлівська «Просвіта», 1912, с. 18).

На святках мануїлівські просвітяни улаштували дитячу ялинку, яка вирізнялася українською спрямованістю. Діти, а їх зібралось понад 250, виголошували українські вірші, співали гуртом українських пісень. Просвітяни дарували дітям не тільки ласощі, а й українські книжечки, закуплені Катеринославською «Просвітою» (3 українського життя. Ялинки на Катеринославщині, 1912, с. 33).

Усього ж у 1911 р. драматична секція організувала 15 вистав, у т. ч. «Наймичку» Т. Шевченка. Головна мета просвітян полягала в тому, щоб прищепити інтерес глядачів до серйозного репертуару. Всі вистави здобули прихильність публіки. Крім того, драматична секція запропонувала два концерти: один, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка, другий – кобзарський. (Діяльність Мануїлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 108).

Мануїлівська «Просвіта» проводила роботу зі збереження історичної пам'яті українства. В цьому напрямку велике сприяння надавав історик Д. Яворницький. 29 січня 1912 р. він прочитав у

просвітянському будинку лекцію «Внутрішній устрій запорозького війська». Лекція мала великий успіх і шанованого професора вітали гарячими оплесками (3 українського життя. Лекція проф. Д. І. Еварницького, 1912, с. 48).

Мануїлівські просвітяни проводили значну організаційну роботу. 19 лютого 1912 р. в будинку філії відбулися загальні збори її учасників, на яких обговорили біжучі справи, заслухали доповіді літературно-бібліотечної, видавничої й літературно-артистичної секцій і ревізійної комісії. На збори прибули 36 дійсних членів «Просвіти». Проходив захід під головуванням М. Ємця. На зборах обрали нову Раду філії та 20 нових членів. До Ради увійшли як радники попередньої каденції: Ф. Сторубель, К. Слюсаренко, І. Гавриленко, Д. Різоль та В. Герус, так і нові: Н. Дорошенко, Т. Грабовий і І. Чорнорот. Кандидатами стали Т. Митрус і Т. Татарин. На засіданні обрали почесних членів: А. Ф. Куліченка, М. В. Бикова, В. М. Хрінникова, які зробили вагомий внесок у матеріальну допомогу товариству. Просвітяни виказали подяку регентові хору «Просвіти» І. Євсєєвському. Загальні збори дозволили музично-драматичній секції уряджати сімейно-танцювальні вечірки для членів товариства та їхніх родин (Загальні збори мануїлівської «Просвіти», 1912, с. 80; Діяльність Мануїлівської «Просвіти» в 1911 році, 1912, с. 108).

Важливими заходами зі збереження історичної й формування національної пам'яті українців стали заходи Мануїлівської філії з увічнення пам'яті Тараса Шевченка. У дні Шевченкових роковин 1912 р. в Мануїлівці відбулася панахида по Кобзареві. Місцева церква була повна народу. Після панахиди роздавалися портрети Т. Г. Шевченка і біографія поета видання «Часу» (Панахида по Шевченкові..., 1912, с. 79).

Сьомого квітня 1912 р. Мануїлівська філія Катеринославської «Просвіти» упорядкувала вечір пам'яті Т. Г. Шевченка. Просвітянин Д. Дорошенко прочитав біографію поета. М. Васюк, Г. Денисенко і М. Кузьменко декламували із «Кобзаря». На завершення вечора хор «Просвіти» проспівав «Заповіт», який всі присутні слухали стоячи (3 українського життя. Шевченківський вечір у Мануїлівці, 1912, с. 127-128).

Мануїлівські просвітяни організували бібліотеку, якою завідував голова літературно-бібліотечної секції Т. Митрус. Як видно з реєстру книжок, подарованих бібліотеці від початку заснування до 1 травня 1911 р., в змістовному фонді книгозбірні зберігалися цінні дарунки, пов'язані з постаттю Т. Г. Шевченка. Так, О. Сластьон подарував просвітянській бібліотеці видання Шевченкових «Гайдамаків», ілюстроване ним самим, а також велике погруддя Т. Г. Шевченка (Митрус, 1911а, Реєстр книжок, с. 239).

У 1912 р. через літературно-бібліотечну секцію передплатили 139 примірників різних часописів, зокрема «Дніпрові хвилі», «Літературно-науковий вістник», «Рідний край», «Рілля», «Світло», «Сніп», «Украинская жизнь», «Українська хата». На 1 січня 1913 р. секція мала для продажу книжки на суму 632 крб 06 коп. Бібліотека складалася з 657 томів книжок загальною вартістю 490 крб 50 коп. Користувалося книгозбірнею 35 осіб (Загальні збори Мануйлівської «Просвіти», 1913, с. 60-61).

Упродовж 1912 р. активно працювала й музично-драматична секція, яка поставила вісім вистав (п'єси Б. Грінченка, М. Кропивницького та ін.), шість сімейно-танцювальних вечірок, три водевілі та два концерти (Загальні збори Мануйлівської «Просвіти», 1913, с. 61; 3 українського життя. Мануйлівська «Просвіта», 1913, с. 215). Вистави «Просвіти» почали відвідувати багато селян, особливо молоді (Митрус, Т., 1912, с. 218).

Катеринославська «Просвіта» надавала різноманітну підтримку своїй Мануйлівській філії. Так, 26 та 27 травня 1912 р. катеринославські просвітяни урядили на користь Мануйлівської філії гулянку в Потьомкінському парку (нині – парк ім. Т. Г. Шевченка). В програмі представлені оркестр, хор, виступ кобзаря Г. Кожушка, малюнки кінематографа. Просвітяни влаштували своєрідний «Сорочинський ярмарок», на якому продавали листовні українські картки (3 українського життя. У Катеринославщині... 1912, с. 158).

Відмічаючи активну працю Мануйлівської філії, Катеринославська «Просвіта» заохотила голову мануйлівських просвітян Ф. Сторубля безкоштовною поїздкою на Шосте Січове свято до Галичини. Галицька преса писала про «гостя з Запорозжя» і навіть вмістила його світлину разом із першим головою й генеральним отаманом «Січового Союзу» К. Трильовським та іншими керівниками комітету Січового свята, що відбулося 12 липня 1912 р. у Снятині (Дорошенко, с. 176-177; Трильовський, 2019, с. 364; Чабан, 2002, с. 423-424; Мельник, 2023).

Мануйлівські просвітяни співпрацювали з іншими громадськими організаціями на Придніпров'ї. Так, драматична секція філії організувала у грудні 1912 р. в помешканні польського клубу «Огніско» виставу «Безталанна» Івана Карпенко-Карого. У виставі грали такі просвітяни, як М. Васюк, Є. Гарькавцева, І. Гавриленко, Н. Дорошенко, А. Калистий та ін. (Палецький, 1912, с. 327-328).

З великим сумом дізналися мануйлівські просвітяни про смерть видатного українського діяча, композитора-народодлюбця М. В. Лисенка. 25 жовтня 1912 р. з цього приводу ввечері зібралося засідання Ради просвітянської філії, на якому склали телеграму до редакції газети «Рада» і призначили 7 руб на вшанування пам'яті небіжчика (3 українського життя у Катеринославщині. Відгуки..., 1912, с. 288).

У Будинку Мануйлівської «Просвіти» відбувалися заходи, які свідчили про самоорганізацію місцевих мешканців. Так, 29 жовтня 1912 р. там пройшли загальні надзвичайні збори мануйлівської товариської крамниці. На цьому зібранні ухвалили перенести торгівлю на Базарну площу, тобто ближче до ст. Нижньо-Дніпровськ. Причиною цього стало те, що торгівельне місце в будинку «Просвіти» не зручне для покупців, бо далеко від базару і взагалі від більш залюдненої частини села (Т. Т., 1912, с. 291).

Мануйлівські просвітяни дбали про виховання дітей і юнацтва в українському національному дусі. Так, 18 листопада 1912 р. відбувся дитячий ранок, присвячений пам'яті Івана Котляревського. На початку просвітянин Т. Митрус прочитав про життя українського письменника за Б. Грінченком. Потім дитячий хор проспівав три українські народні пісні. Наприкінці були продекларовані мануйлівськими хлопчиками «На вічну пам'ять Котляревського» та «До Основ'яненка» Т. Шевченка і «На свято відкриття пам'ятника Котляревському» – М. Томільченко. Всього захід відвідали 90 дітей і 10 дорослих (Мануйлівська «Просвіта», 1912, с. 327).

На 1 січня 1913 р. в Мануйлівській філії налічувалося 48 дійсних членів, з них 4 почесних. Головою мануйлівських просвітян був Ф. Сторубель, заступником голови – Г. Корж, скарбником – В. Герус, а писарем – М. Ваюш. Членами Ради філії були М. Кузьменко, Т. Митрус, Д. Ризоль, І. Чорнорот та І. Чорний. В 1913 р. в Мануйлівській філії пройшло 16 вистав, два концерти, три дитячих ранки (Звідомлення..., 1914, с. 53, с. 56-58).

Утім у 1913 р. катеринославські жандарми мали список членів Мануйлівської «Просвіти», що налічував 37 осіб. Це, зокрема, Ф. Сторубель, І. Гавриленко, В. Герус, І. Чорний, К. Слюсаренко, І. Чорнорот, Д. Ризоль, Т. Грабовий (Гробоной), Ф. Корнієнко, Г. Корнієнко, Т. Татарин, Т. Матвієнко, Т. Митрус, М. Томільченко, М. Ємець та ін. До кола мануйлівських просвітян входили й відомі діячі Катеринославської «Просвіти», зокрема М. Биков, Д. та Н. Дорошенки, Л. Жебуньов, В. Хрінников (Світленко, Венгер, Лазебник, Мирончук, & Шляхов, 2019, с. 129-130).

У 1913 р. Мануйлівська «Просвіта» провела низку заходів із вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. Напередодні Шевченкових роковин, 17 лютого 1913 р. Катеринославська «Просвіта» впорядкувала виставу «Наймичка», збір від якої пішов на користь Мануйлівської «Просвіти». 22 лютого 1913 р. мануйлівські просвітяни організували дитячий ранок. 26 лютого, в день 52-х роковин смерті Кобзаря в місцевій церкві справили панахиду, після якої присутні отримали плакати з життєписом поета і книжечки його творів. Того ж дня в кафедральному соборі Катеринослава кілька сотень осіб, у тому числі й представники Мануйлівської «Просвіти»,

взяли участь у Шевченківській панахиді. 4 травня 1913 р. Мануйлівська «Просвіта» урочисто провела велике Шевченкове свято. Концерт відбувся за участі хору Катеринославської «Просвіти» під орудою В. Петрушевського. Перед концертною програмою просвітянин Д. Дорошенко прочитав реферат про творчість Т. Шевченка.

Протягом 1913 р. мануйлівські просвітяни упорядили 16 вистав, у т. ч. «Невольник», «Наймичка». Остання вистава відбулася в польському клубі «Огніско» в Катеринославі. Своєю чергою мануйлівські просвітяни приймали у себе оркестр духової музики Діївської «Просвіти» під орудою П. Білецького.

У 1913 р. Мануйлівська філія налічувала 51 дійсного члена, з них чотири – почесних. За підсумками того року Мануйлівська «Просвіта» належала до найактивніших українських просвітянських осередків. Головою філії в цей період працював Ф. Сторубель, товаришем голови – І. Гавриленко, писарем – М. Ваюш, а скарбником – І. Чорнорот (М. Г., 1914, с. 1; Задніпрянець, 1914, с. 2; П[алецький], 1913, с. 78; Одкриття..., 1913, с. 279).

Мануйлівські просвітяни отримували конкретну допомогу від катеринославських однодумців. На початку січня 1914 р. Д. Яворницький прочитав україномовну лекцію про Запорозжя на користь Мануйлівської «Просвіти» (В наших товариствах..., 1914, с. 3). Під час різдвяних свят Катеринославська «Просвіта» виділила кошти для придбання селянським дітям «під ялинку» українських книжок, ласощів тощо. Мануйлівська «Просвіта» урядила у себе ялинку для 400 дітей. Діти декламували українські байки та вірші, а дитячі хори виступали з українськими піснями (Дописи. Катеринослав..., 1914, с. 4). Катеринославська «Просвіта» виділила Мануйлівській філії 233 книжки для продажу, здебільшого української літератури (ДНІМ. Фонди, 1914, Арх.–28399/КН–99608. Арк. 35–38).

Дітячі Мануйлівської «Просвіти» заздалегідь обговорювали питання про підготовку до 100-літнього ювілею Т. Г. Шевченка. М. Ємець радив обрати з улаштування цього свята тимчасову комісію, яка б разом із радою філії виробила б докладну програму святкування. Ф. Сторубель повідомив, що керівник місцевого церковного хору Погрібниченко вкупі з кам'янським селянським хором дав згоду співати на святі. І. Гавриленко запропонував направити представників на посвяту місця під пам'ятник Т. Г. Шевченкові у Києві. Ф. Сторубель та М. Томільченко висловились за те, щоб у день смерті Кобзаря 26 лютого 1914 р. відслужити панахиду, а ввечері зробити засідання членів Товариства, де прочитати реферат про 100-ліття від дня народження Т. Шевченка. Всі пропозиції були ухвалені. Водночас обрали нову Раду філії. Головою став М. Ємець, товаришем голови – Г. Корж, писарем – М. Ваюша,

скарбником – І. Гавриленко. Членам Ради обрали Г. Гончара, І. Чорнорота, І. Чорного, Д. Ризоля і Ф. Дубового (Задніпрянець, 1914, с. 3).

У неділю 23 лютого 1914 р. напередодні Шевченкових роковин після служби Божої в церкві села Мануйлівки заходами Мануйлівської просвітянської філії і Катеринославської «Просвіти» відбулася урочиста панахида по Т. Г. Шевченкові. Перед панахидою пан-отець сказав коротеньку, але чулу промову про особу поета. В заході взяли участь кілька сотень людей. Учасникам панахиди було роздано 600 примірників біографії українського поета (Мануйлівська «Просвіта», 1914, с. 3).

25 лютого 1914 р. представники Мануйлівської «Просвіти» взяли участь в урочистому засіданні Шевченківського ювілейного комітету в Англійському клубі Катеринослава. Одну з трьох доповідей виголосив почесний член Мануйлівської «Просвіти» М. Биков, який, зокрема, наголосив, що «Шевченко – могутня культурна сила, нерушима підвалина, для великої майбутності українського народу» (Юноша (Єфремов), 2001, с. 99, 101). Мануйлівці були серед перших делегацій, які поклали вінки до бюсту народного поета (Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1914 рік, 1915, с. 2).

У 1914–1915 рр., за часів Першої світової війни, мануйлівські просвітяни збирали пожертвування і влаштовували ялинки для дітей, батьки яких були призвані в армію (ДНІМ. Фонди, 1915, Арх.–28412/КН–99621. Арк. 61).

На 1 січня 1915 р. налічувалося 248 членів Катеринославської «Просвіти». Найпотужнішою була Мануйлівська філія, що налічувала 76 осіб. Це свідчило про зростання національної самосвідомості серед селян на Придніпров'ї. Прикметно, що в період Першої світової війни низка провідних мануйлівських просвітян вступили до лав Української соціал-демократичної робітничої партії. Таким шляхом ішли Ф. Сторубель, Ф. Дубовий, Т. Митрус, Т. Татарин та ін. Ще до початку Першої світової війни до таємної організації Товариство українських поступовців приєдналися І. Труба, Н. Дорошенко. Це свідчило про те, що в національно-культурницькому середовищі відбувалася політизація. Подібна тенденція дуже непокоїла імперських можновладців, які в ніч на 27 листопада 1915 р. приступили до обшуків та арештів катеринославських просвітян, будинок яких опечатали і встановили пост городових. Такі ж дії спіткали і приміщення Мануйлівської філії (Світленко та ін., 2022, с. 43, 55, 57, 58–59).

25 січня 1916 р. Катеринославська губернська присутність оголосило правління Катеринославського Літературно-Артистичного Українського Товариства «Просвіта» про слухання питання про закриття Товариства (ДНІМ. Фонди, 1916, Арх.–25669/КН–94466. Арк. 1). Того дня Катеринославська «Просвіта»

з усіма філіями, в тому числі Мануйлівською, була закрита «за ухилення в бік політики». Але просвітяни вирішили боротися за своє Товариство. Від імені правління І. Рудичів відправив телеграму на ім'я депутата Державної Думи від Катеринославської губернії О. Александрова. У ній спростовувалися політичні закиди в бік «Просвіти». Зокрема, йшлося, що обшуки в помешканнях «Просвіти» в Катеринославі та в Мануйлівці із виїмкою книжок нічого на підтвердження політичних звинувачень не надали. Виходячи з цього, у просвітянській телеграмі містилося прохання до депутата голосно виступити з думської трибуни на захист Товариства і сприяти його збереженню (ДНІМ. Фонди, 1916, Арх. – 26560/КН–95996. Арк. 13).

15 лютого 1916 р. Правління Катеринославської «Просвіти» на чолі головою товариства Г. Денисенком направило скаргу до Першого Департаменту Урядового Сенату стосовно неправомірності постанови Катеринославської губернської у справах про товариства Присутності від 25 січня 1916 р. про закриття «Просвіти». У скарзі, зокрема, йшлося, що через 10 днів після обшуків та опечатування приміщень Товариства Катеринославська «Просвіта» та її філії були знову відкриті й до 25 січня 1916 р. влаштовували дитячі ялинки, вечори, читання. Крім того, у скарзі двічі згадувалася Мануйлівська філія: по-перше, з приводу безрезультатного обшуку 29 листопада 1915 р. в її приміщенні, а, по-друге, наводився факт діяльності в с. Мануйлівці притулку для біженців, яким опікувалися просвітяни (ДНІМ. Фонди, 1916, Арх.–26581/КН–96017. Арк. 58–59). Проте всі заходи у справі збереження «Просвіти» не мали позитивних наслідків.

Просвітянський рух відновився після початку Української революції. 11 березня 1917 р. в Катеринославі в присутності понад 300 осіб відбулися установчі збори Катеринославської «Просвіти» на основі нового статуту. На зборах були представники низки просвітянських філій, в т. ч. Мануйлівської. Від імені мануйлівчан М. Ємець привітав присутніх, прочитав заяву до Ради «Просвіти» про заснування філії, і викликав гучні оплески. Збори прийняли заяви мешканців Мануйлівки, Лоц-Кам'янки та Олександрівська про відкриття просвітянських філій і ухвалили відповідні рішення (ДНІМ. Фонди, 1917, Арх.–28327/КН–99511. Арк. 58 зв.; ДНІМ. Фонди, 1917. Арх.–28330/КН–99514. Арк. 68; Мазепа, 2003, с. 37; Пахоменков, & Юзбашева, 2016, с. 34–35, с. 65, с. 66, с. 67). Прикметно, що в Реєстрі філій Катеринославського товариства «Просвіта» 1917 р. серед 13-ти філій Новомосковського повіту Мануйлівська була записана першою (ДНІМ. Фонди, 1917, Арх.–25654/КН–94451. Арк. 4).

26 березня 1917 р. в приміщенні Комерційної школи І. Степанової (буд. Мізка, пл. Троїцька), де відбувалися й установчі збори, розпочала роботу

Комісія з організації просвітянських філій (ДНІМ. Фонди, 1917, Арх.–28335/КН–99519. Арк. 79; ДНІМ. Фонди, 1917. Арх. 28331/КН–99515). А 19 серпня 1917 р. газета «Народная жизнь» сповістила про відновлення філій Катеринославської «Просвіти» в губернії, в тому числі Мануйлівської. У 1917 р. інтерес до діяльності товариства піднявся «дуже високо» (Пахоменков, & Юзбашева, 2016, с. 65, с. 68).

Деякі мануйлівські просвітяни опікувалися не тільки українським культурництвом, а стали активними діячами українського політичного руху. Так, 8 квітня 1917 р. Ф. Сторубель був обраний на Всеукраїнському національному конгресі до складу Української Центральної Ради, у серпні 1917 р. головував на Другому губернському з'їзді Селянської спілки, а у жовтні того ж року обраний отаманом «Вільного козацтва» на з'їзді «Вільного козацтва» Новомосковського повіту. У березні 1917 р. почесний член Мануйлівської «Просвіти» І. Труба організував Український Об'єднаний Комітет у Катеринославі, Катеринославське вчительське товариство. В серпні 1917 р. він отримав призначення комісаром УЦР з освіти на Катеринославщині і працював на цій посаді до початку 1919 р. Активними українськими соціал-демократами були Т. Грабовий, М. Томильченко, І. Чорнот та ін. (Мазепа, 2003, с. 35, с. 36–37, с. 38, с. 39; Чабан, 2002, с. 425–426, с. 447, с. 449).

На перших порах більшовицький режим намагався на базі «Просвіт» створити систему агітаційно-пропагандистських закладів на селі. Однак вже на початку 1920-х рр. керівництво УСРР стало обвинувачувати «Просвіти» в «петлюрівщині». Катеринославська «Просвіта» та її філії були заборонені. У 1918 та 1927 рр. голова мануйлівських просвітян Ф. Сторубель піддавався арештам, а в 1938 р. знову заарештований і розстріляний. За часів більшовицької диктатури було влаштовано системні розправи над діячами Мануйлівської «Просвіти». У 1937–1938 рр. були страчені М. Ємець, Т. Зеленський, Г. Корж, Я. Капустян, Д. Ризоль, Т. Філоненко, І. Чорнот та ін. (Чабан, с. 75, с. 423, с. 429; Пахоменков, & Юзбашева, 2016, с. 283).

Висновки.

Таким чином, Мануйлівська філія Катеринославської «Просвіти» була потужним осередком українського національно-культурного життя на лівобережному Придніпров'ї. Створена в 1907–1908 р. за ініціативою мануйлівських селян і робітників, Мануйлівська філія побудувала власними силами свій будинок, де розгорнула велику роботу в межах літературно-бібліотечної, видавничої й літературно-артистичної секцій, розповсюджувала книжки та часописи, проводила лекції, вистави і концерти та інші заходи в бібліотеці-читальні. В осередку працювала ревізійна комісія. Національно-культурна діяльність просвітян сприяла популяризації української мови, літератури, історії, мистецтва, збереженню історичної

й національної пам'яті українства і була розрахована на формування української національної свідомості серед дорослих та дітей. Мануйлівські просвітяни створювали український культурний простір, активно взаємодіяли з Катеринославською «Просвітою» та її філіями, а також з українськими діячами Буковини та Галичини. Про діяльність Мануйлівської «Просвіти» неодноразово сповіщала читачів українська газета «Рада». Мануйлівська «Просвіта» виховала плеяду діячів, які еволюціонували від українського національного культурництва до партійно-політичної і державної діяльності. Імперський режим вороже поставився до такої трансформації, наприкінці 1915 р. вдався до обшуків та арештів, а початку 1916 рр. заборонив Катеринославську «Просвіту»

та її філії. В березні 1917 р., на початку Української революції, просвітянський рух відновився. Мануйлівські просвітяни брали активну участь в суспільно-політичному та національному житті періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Комуно-радянський режим, як і російський імперський, поставив Мануйлівську «Просвіту» і просвітянський рух у цілому поза законом. У період сталінської диктатури низка мануйлівських просвітян була страчена. Однак соціальні й культурні практики Мануйлівської «Просвіти» є чудовим прикладом громадської самоорганізації щирих українців, формування й утвердження української національної свідомості й ідентичності серед інтелігенції, селянства і робітництва нашого краю.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- В Мануйлівці (1911, Март 3 (Березень 16). *Рада*, 50, 3. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116>
- В наших товариствах. З Мануйлівської «Просвіти». Лекція Д. І. Яворницького. (1914, Януарь 8 (Січень 21)). *Рада*, 5, 3. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Відкриття будинку «Просвіти» у с. Мануйлівці. (1910). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 3-4, 62. Відновлено з <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imagenr=3718>
- Діяльність Мануйлівської «Просвіти» в 1911 році (1912, Лютий 5). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 7, 107-108. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/%2FDniprovi_khvyli/%2F1912_N07.pdf
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1917). Арх.–25654/КН–94451. Арк. 4.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1916). Арх.–25669/КН–94466. Арк. 1.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1916). Арх.–26560/КН–95996. Арк. 13.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1916). Арх.–26581/КН–96017. Арк. 58–59.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1917). Арх.–28327/КН–99511. Арк. 58 зв.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1917). Арх.–28330/КН–99514. Арк. 68.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1917). Арх.–28331/КН–99515.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1917). Арх.–28335/КН–99519. Арк. 79.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1914). Арх.–28399/КН–99608. Арк. 35–38.
- Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Фонди. (ДНІМ. Фонди). (1915). Арх.–28412/КН–99621. Арк. 61.
- Дописи. Катеринослав. Українські різдвяні ялинки по селах Катеринославщини. (1914, Януарь 22 (Лютий 4)). *Рада*, 7, 4. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Дорошенко, Д. (2007). *Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.)*. Київ: Темпора.
- Екскурсанти з Буковини (1911, Липень 22). *Дніпрові хвилі*, 16-17, 236-237. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1911_N16-17.pdf
- Життя «Просвіт». (1911, Лютий 16). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 9, 123-124.
- З українського життя. Шевченківський вечір у Мануйлівці. (1912, Квітень 18). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 8, 127-128. Відновлено з https://chtyvo.org.ua/authors/Dniprovi_khvyli/1912_N08/
- З доповіді Ради на загальних зборах 19-го лютого 1912 р. (1912, Лютий 5). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 7, 107. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/%2FDniprovi_khvyli/%2F1912_N07.pdf
- З Мануйлівської «Просвіти». (1910). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 3-4, 62-63. Відновлено з <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imagenr=3718>
- З Мануйлівської «Просвіти». (1911, Вересень 24). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 18-19, 260.
- З українського життя у Катеринославщині. Відгуки смерті М. В. Лисенка у Катеринославі (1912, Листопад 12). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 20-21, 288. Відновлено з https://chtyvo.org.ua/authors/Dniprovi_khvyli/1912_N20-21/
- З українського життя. Лекція проф. Д. І. Еварницького. (1912, Лютий 1). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 3, 48. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N03.pdf
- З українського життя. Мануйлівська «Просвіта» (1913, Липень 20). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 13-14, 214-215.

- 3 українського життя. У Катеринославщині. Гулянка катеринославської «Просвіти» (1912, Травень 25). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 10, 158. Відновлено з https://chtyvo.org.ua/authors/Dniprovi_khvyli/1912_N10/
- 3 українського життя. Ялинки на Катеринославщині. (1912, Січень 16). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 2, 33. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N02.pdf
- Загальні збори Катеринославської «Просвіти» (1911). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 10 окт., 20-21, 282-284. Відновлено з / Чтиво. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1911_N20-21.pdf
- Загальні збори Катеринославської «Просвіти». (1911, Жовтень 10). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 20-21, 282.
- Загальні збори мануїлівської «Просвіти». (1912, Березень 2). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 5, 80. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N05.pdf
- Загальні збори мануїлівської «Просвіти». (1913, Лютий 16). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 4, 60-61. (Бібліотека Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького).
- Задніпрянець, Т. (1914, Февраль 5 (Лютий 18)). Діяльність Мануїлівської «Просвіти». *Рада*, 29, 2. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1913 рік. (1914). Катеринослав: Друкарня К. Андрущенко.
- Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1914 рік. (1915). Катеринослав: Друкарня К. Андрущенко.
- М. Г. (1914, Януарь 4 (Січень 17)). Наші товариства 1913 р. І. «Просвіти». *Рада*, 3, 1-2. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Мазепа, І. (2003). *Україна в огні й бурі революції*. Київ: Темпора.
- Мануїлівська «Просвіта». (1912, Грудень 24). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 23-24, 327. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N23-24.pdf
- Мануїлівська «Просвіта». (1912, Січень 1). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 1, 18.
- Мануїлівська «Просвіта». (1914, Март 13 (Березень 26)). *Рада*, 59, 3. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Мельник, І. (2023). *Річниця першої «Січі»*. Відновлено з <https://zbruc.eu/node/35732>
- Митрус, Т. (1911а, Липень 22). Реєстр книжок, подарованих в бібліотеку Мануїлівської «Просвіти» од початку заснування до 1 травня 1911 р. *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 16-17, 239. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1911_N16-17.pdf
- Митрус, Т. (1911б, Січень 19). Т-во «Просвіта» на селі. *Дніпрові Хвилі. Українська часопись*, 5-6, 68. Відновлено з <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imageid=3721107>
- Митрус, Т. (1912, Вересень 2). З діяльності Мануїлівської «Просвіти». *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 15-16, 215-218. (Бібліотека Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького).
- Одкриття зимового сезону в Мануїлівській «Просвіті». (1913, Жовтень 8). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 18, 279. (Бібліотека Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького).
- П[алецький], Г. (1913, Березень 1). З українського життя. Панахида по Т. Шевченкові. *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 5, 78. (Бібліотека Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького).
- Палецький [Г.] (1912). Українська вистава в клубі «Огніско». *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 24 дек., 23-24, 327-328. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N23-24.pdf
- Панахида по Шевченкові у селі Мануїлівці. (1912, Березень 2). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 5, 79.
- Пахоменков, Ю. Г., & Юзбашева, Н. Л. (Ред.). (2016). *Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів. Державний архів Дніпропетровської області*. Дніпро: Ліра.
- Початок сезону в Мануїлівській «Просвіті». (1911, Жовтень 10). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 20-21, 284.
- Правління бібліотеки [...]. (1911, Лютий 16). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 9, 124.
- Роковини Мануїлівської «Просвіти» (1912, Січень 1). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 1, 18.
- С. Мануїлівка. (1911, Февраль 28 (Березень 14)). *Рада*, 48, 3. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116>
- Світленко С. І., Венгер Н. В., Лазебник В. І., Мирончук В. Д., & Шляхов О. Б. (2019). *Етнонаціональний світ Придніпров'я. Ч. 2: Етнонаціональні спільноти часів інкорпорації та модернізації*. (Колективна монографія). Дніпро: Ліра.
- Світленко, С. І., Архирейський, Д. В., Венгер, А. Г., Венгер, Н. В., Іваненко, В. В., Клець, В. К., & Нікілев, О. Ф. (2022). *Етнонаціональний світ Придніпров'я. Ч. 3: Етнонаціональні процеси новітнього часу (1914–1939)*. (Колективна монографія). Дніпро: Ліра.
- Сімович, Василь Іванович. (2023). Відновлено з https://vue.gov.ua/Сімович_Василь_Іванович
- Сторубель, Ф., & Гавриленко, І. (1911, Червень 10). Касове звідомлення Ради Мануїлівської «Просвіти». *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 15, 220.
- Т. М. (1910, Апрель 12 (Квітень 25)). Загальні збори мануїлівської «Просвіти». *Рада*, 3. Відновлено з <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115>
- Т. Т. (1911, Січень 18). Свято відкриття будинку Мануїлівської «Просвіти». *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 5-6, 70-79. Відновлено з <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imageid=37211>
- Т. Т. (1912, Листопад 12). С. Мануїлівка, Новомосковського повіту. *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 20-21, 291. Відновлено з https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N20-21.pdf
- Татарин, Т. (1911, Травень 12). Звідомлення Ради Мануїлівської «Просвіти» за 1910 рік, читане на загальних зборах 24 априля 1911 р. *Дніпрові Хвилі. Українська часопись*, 13-14, 198-200.
- Томільченко, М., & Матвієнко, Т. (1911, Червень 10). Доклад Ревізійної Комісії. Нові українські товариства. *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 15, 219-220.
- Трильовський, К. (2019). *З мого життя*. Львів: Література та мистецтво.
- Центральний державний історичний архів України у м. Києві. (1910). Фонд 313, оп. 2, справа 2466.

- Чабан, М. П. (2002). *Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біографічний словник. Близько 670 імен*. Наукове видання. Дніпропетровськ: ІМА-прес.
- Шевченкове свято в с. Мануйлівці. (1911, Квітень 1). *Дніпрові хвилі. Українська часопись*, 12, 178. (Бібліотека Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького).
- Юноша, В. (Єфремов, П.). (2001). Сила стихії (з вражіннів подорожнього). У старому Катеринославі (1905–1920 рр.). *Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів* (с. 94–109). Дніпропетровськ: ІМА-прес.

REFERENCES

- Activities of Manuilivska "Prosvita" in 1911 (1912, February 5). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 7, 107–108. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/%2FDniprovi_khvyli/%2F1912_N07.pdf
- Annals of Manuilivska "Prosvita" (1912, January 1). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 1, 18.
- Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. (1910). Fund 313, op. 2, case 2466.
- Chaban, M. P. (2002). *Workers of Sicheslavskaya "Prosvita" (1905–1921): Biographical dictionary. About 670 names*. Scientific edition. Dnipropetrovsk: IMA-press.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1917). Arch.–25654/KH–94451. Ark. 4.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1916). Arch.–25669/KH–94466. Ark. 1.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1916). Arch.–26560/KH–95996. Ark. 13.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1916). Arch.–26581/KH–96017. Ark. 58–59.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1917). Arch.–28327/KH–99511. Ark. 58 links
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1917). Arch.–28330/KH–99514. Ark. 68.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1917). Arch.–28331/KH–99515.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1917). Arch.–28335/KH–99519. Ark. 79.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1914). Arch.–28399/KN–99608. Ark. 35–38.
- Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. *Funds. (DAY. Funds)*. (1915). Arch.–28412/KH–99621. Ark. 61.
- Doroshenko, D. (2007). *My memories of the ancient past (1901–1914)*. Kyiv: Tempora.
- From Manuilivska "Prosvita". (1910). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 3–4, 62–63. Retrieved from <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imagenr=37187>
- From Manuilivska "Prosvita". (1911, September 24). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 18–19, 260.
- From the report of the Council at the general meeting on February 19, 1912 (1912, February 5). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 7, 107. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/%2FDniprovi_khvyli/%2F1912_N07.pdf
- From Ukrainian life in Ekaterinoslav region. Reviews of the death of M. V. Lysenko in Katerynoslav (1912, November 12). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 20–21, 288. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Dniprovi_khvyli/1912_N20-21/
- From Ukrainian life. Christmas trees in Ekaterinoslav region. (1912, January 16). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 2, 33. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N02.pdf
- From Ukrainian life. In Ekaterinoslav region. Party of Katerynoslav "Prosvita" (1912, May 25). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 10, 158. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Dniprovi_khvyli/1912_N10/
- From Ukrainian life. Lecture by Prof. D. I. Evarnytskyi. (1912, February 1). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 3, 48. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N03.pdf
- From Ukrainian life. Manuilivska "Enlightenment" (1913, July 20). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 13–14, 214–215.
- From Ukrainian life. Shevchenko evening in Manuilivka. (1912, April 18). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 8, 127–128. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Dniprovi_khvyli/1912_N08/
- General meeting of Katerynoslavskaya "Prosvita" (1911). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, October 10, 20–21, 282–284. Restored from / Reading. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1911_N20-21.pdf
- General meetings of Katerynoslavskaya "Prosvita". (1911, October 10). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 20–21, 282.
- General meetings of Manuiliv "Prosvita". (1912, March 2). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 5, 80 Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N05.pdf
- General meetings of Manuiliv "Prosvita". (1913, February 16). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 4, 60–61. (Library of the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi).
- In Manuilivka (1911, March 3 (March 16). *Rada*, 50, 3. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116>
- In our societies. From Manuilivska "Prosvita". Lecture by D. I. Yavornytskyi. (1914, January 8 (January 21)). *Rada*, 5, 3. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Life "Enlightenment". (1911, February 16). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 9, 123–124.

- M. G. (1914, January 4 (January 17)). Our societies 1913. I. "Enlightenment". *Rada*, 3, 1-2. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Manuilivska "Prosvita". (1912, December 24). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 23-24, 327. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N23-24.pdf
- Manuilivska "Prosvita". (1912, January 1). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 1, 18.
- Manuilivska "Prosvita". (1914, March 13 (March 26)). *Rada*, 59, 3. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Mazepa, I. (2003). *Ukraine is in the fire and storm of revolution*. Kyiv: Tempora.
- Melnyk, I. (2023). *The anniversary of the first "Sichi"*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/35732>
- Memorial service for Shevchenko in the village of Manuylivtsi. (1912, March 2). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 5, 79.
- Mitrus, T. (1911a, July 22). Register of books donated to the Manuilivska "Prosvita" library from the beginning of its foundation to May 1, 1911. *Dnieper waves. Ukrainian journal*. 16-17, 239. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1911_N16-17.pdf
- Mitrus, T. (1911b, January 19). "Prosvita" TV station in the village. *Dnieper Waves. Ukrainian Journal*, 5-6, 68. Retrieved from <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imagenr=3721107>
- Mitrus, T. (1912, September 2). From the activities of Manuilivska "Prosvita". *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 15-16, 215-218. (Library of the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi).
- Opening of the "Prosvita" building in the village of Manuylivtsi. (1910). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 3-4, 62. Retrieved from <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imagenr=3718>
- Opening of the winter season in Manuilivska "Prosvit". (1913, October 8). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 18, 279. (Library of the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi).
- P[aletsky]y, G. (1913, March 1). From Ukrainian life. Requiem for T. Shevchenko. *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 5, 78. (Library of the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi).
- Pakhomenkov, Yu. G., & Yuzbasheva, N. L. (Eds.). (2016). The Ukrainian revolution of 1917–1921 in the Dnieper region: a collection of documents and materials. *State archive of Dnipropetrovsk region*. Dnipro: Lira.
- Paletsky [G.] (1912). Ukrainian performance in the club "Ognisko". *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, December 24, 23–24, 327–328. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N23-24.pdf
- Posts. Katerynoslav. Ukrainian Christmas trees in the villages of Ekaterinoslav region. (1914, January 22 (February 4)). *Rada*, 7, 4. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>
- Report of the Ukrainian literary and artistic society "Prosvita" in Katerynoslav for 1913*. (1914). Katerynoslav: K. Andrushchenko Printing House.
- Report of the Ukrainian literary and artistic society "Prosvita" in Katerynoslav for 1914*. (1915). Katerynoslav: K. Andrushchenko Printing House.
- S. Manuylivka. (1911, February 28 (March 14)). *Rada*, 48, 3. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001116>
- Shevchenko holiday in the village Manuylivtsi. (1911, April 1). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 12, 178. (Library of the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi).
- Simovych, Vasyl Ivanovich. (2023). Retrieved from https://vue.gov.ua/Simovych_Vasyl_Ivanovych
- Storubel, F., & Gavrylenko, I. (1911, June 10). Cash notice of the Council of Manuilivska "Prosvita". *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 15, 220.
- Svitlenko S. I., Wenger N. V., Lazebnyk V. I., Mironchuk V. D., & Shlyakhov O. B. (2019). *The ethno-national world of the Dnieper region. Part 2: Ethno-national communities of the times of incorporation and modernization*. (Collective monograph). Dnipro: Lira.
- Svitlenko, S. I., Arkhireyskyi, D. V., Wenger, A. G., Wenger, N. V., Ivanenko, V. V., Kleis, V. K., & Nikilev, O. F. (2022). *The ethno-national world of the Dnieper region. Part 3: Ethno-national processes of modern times (1914–1939)*. (Collective monograph). Dnipro: Lira.
- T. M. (1910, April 12 (April 25)). General meeting of Manuilivsk "Prosvita". *Rada*, 3. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115>
- T. T. (1911, January 18). The celebration of the opening of the Manuilivska "Prosvita" house. *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 5-6, 70-79. Retrieved from <https://ua.museum-digital.org/singleimage?imagenr=37211>
- T. T. (1912, November 12). S. Manuylivka, Novomoskovsk district. *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 20-21, 291. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1912_N20-21.pdf
- Tataryn, T. (1911, May 12). Notice of the Council of Manuilivska "Prosvita" for 1910, read at the general meeting on April 24, 1911. *Dnipro Khvyla. Ukrainian journal*, 13-14, 198-200.
- The library board [...]. (1911, February 16). *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 9, 124.
- The start of the season in Manuilivska "Prosvit". (1911, October 10). *Dnieper waves. Ukrainian Journal*, 20-21, 284.
- Tomilchenko, M., & Matvienko, T. (1911, June 10). Report of the Audit Commission. New Ukrainian societies. *Dnieper waves. Ukrainian journal*, 15, 219-220.
- Tourists from Bukovyna (1911, July 22). *Dnieper waves*, 16-17, 236-237. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Dniprovi_khvyli/1911_N16-17.pdf
- Trilovskyi, K. (2019). *From my life*. Lviv: Literature and Art.
- Yunosha, V. (Efremov, P.). (2001). The power of the elements (from the impressions of a traveler). In *old Katerynoslav (1905–1920). Reader. A city on the Dnieper through the eyes of Ukrainian writers, publicists and public figures* (p. 94-109). Dnipropetrovsk: IMA-press.
- Zadniprianets, T. (1914, February 5 (February 18)). Activities of Manuilivska "Prosvita". *Rada*, 29, 2. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119>